

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН У 1950–1960-х рр. (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Історія повсякденності як один з нових і досить перспективних напрямків історичної науки останнім часом привертає все більшу увагу вчених. Вона має ряд особливостей. По-перше, це її всеохоплюючий характер. Історику повсякденності цікаві абсолютно всі складові буденної практики життя людини — від економічного та господарчого до духовної сфери та внутрішньо сімейних відносин. По-друге, цей напрямок історичної науки досліджує історію на мікрорівні, тобто практику життя окремих людей, соціальних груп або навіть маргіналів. В той же час повсякденне життя спільноти не може проходити осторонь загальнодержавних спрямувань та ідеології. Величезне значення мають природно-кліматичні та географічні умови, ментальні риси, психологічні та етнопсихологічні характеристики. Отже, історія повсякденності включає у свій інструментарій методи різних наук і сама вона є продуктом їх синтезу.

Селянство, як одна з найстаріших верств людського суспільства і до того ж найчисельніших, має ряд специфічних рис, які виходять із способу життя та умов існування цієї спільноти. Вчені характеризують цю соціальну групу як частину населення, для якої культурні традиції та особливості ціннісної свідомості виступають головними мірлами в процесі групового самовизначення. Отже, селянство — це тип облаштування людей, який має спільні риси у всьому світі, для яких заняття сільським господарством — засіб і спосіб життя, а не підприємницька діяльність з метою витягання прибутку. У 1950–1960-х рр. українське селянство складало половину українського соціуму. Йому була притаманною своєрідна практика життя. Інтерес до вивчення повсякденного життя українського селянства означеного періоду викликаний, по-перше, необхідністю дослідити

практику життя сільської спільноти у повоєнний період, коли в основному, як зазначено в офіційних документах, країна впоралася з наслідками війни і була відновлена радянська економіка. По-друге, в останні роки правління Й. В. Сталіна і в період ери М. Хрущова сільське господарство було в центрі уваги державних органів. Були прийняті сотні постанов, рішень та наказів. Життя сільських мешканців України поступово змінювалося. Отже, актуальним є вивчення практики життя українського селянина в умовах радянської дійсності через дослідження структур повсякденності, таких, як суспільно-матеріальне виробництво, особисте підсобне господарство, освіта, матеріальне споживання і побут, духовне споживання і дозвілля. Безумовно, в процесі дослідження повсякденності селян величезне значення має висвітлення факторів, що впливали на сільську буденність: державна політика, природно-кліматичні та географічні умови, етно-національні, соціальні та демографічні процеси на селі.

Метою статті є вивчення та аналіз літератури, присвяченої проблемам села і селянства. Автор вважає доцільним класифікувати та систематизувати праці, які виходили протягом значного періоду — від 1950-х рр. до теперішнього часу, а також охарактеризувати їх питому вагу в процесі дослідження повсякденного життя українського селянства у 1950–1960-х рр.

Праці з проблематики села і селянства доцільно розподілити за хронологічним принципом. До першої групи історіографії віднесено такі, що присвячені характеристиці важливих аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного і духовного життя України в 1950–1960-х рр. По-перше, це фундаментальні узагальнюючі видання, які охоплюють ряд питань з історії українського селянства, розвитку сільського господарства України, зміни в культурно-освітній сфері, соціально-побутових умовах. Серед історичних досліджень з проблематики українського села слід назвати роботи з історії народного господарства, історії Української РСР, розвитку аграрної економіки, механізації та електрифікації та соціалістичної перебудови сільського господарства¹. Заслуговує на увагу ґрунтовне багатомне видання «Історія міст і сіл Української РСР»². Кожен окремих том присвячений історії виникнення та розвитку однієї

з областей України. Слід відзначити, що робота побудована за принципом адміністративно-територіального поділу, тобто в ній знайшла місце історія всіх населених пунктів України, а також і сіл. Безпосередньо проблеми аграрного сектору економіки та позитивні зрушення на селі охарактеризовані в колективній праці, яка була опублікована у 1967 р.³. У цій фундаментальній узагальнюючій розробці наголошено на провідній ролі партійних організацій на селі, Комуністичної партії України та ЦК КПРС. До позитивних рис колективних праць, які були опубліковані протягом радянського періоду, слід віднести їх всеохоплюючий характер, а також непересічне значення, адже вони не мають аналогів навіть сьогодні. Однак, слід звернути увагу на їх спрямовану заідеологізованість, що стало причиною занадто пильної уваги до питань політико-пропагандистського характеру, в той час як глибокий аналіз етнічних та соціальних проблем залишилися осторонь. Зауважимо, що висвітлення практики життя українських селян не привернуло увагу вчених.

Проблемі соціально-економічного розвитку села і в цьому контексті матеріального добробуту селян присвятили свої дослідження такі автори як Є. П. Талан, Ф. М. Роботько та Є. І. Лісунков та ін. У монографії Є. П. Талан досліджено соціально-економічні перетворення колгоспів України у 1951–1958 рр. Автор проаналізував становище в аграрному секторі у 1951–1953 рр., розглянув зміни матеріально-технічної бази колгоспів, охарактеризував забезпеченість керівними кадрами і спеціалістами, впровадження нових прогресивних методів в аграрне виробництво, проблеми укрупнення колгоспів, приділив увагу питанням внутрішньо-колгоспної демократії. Заслуговує на увагу розділ, у якому наведені численні факти про зростання добробуту і культурного рівня трудівників села в результаті зміцнення громадського господарства колгоспів України. Дослідниця проаналізувала зміни оплати трудовця, життєвого рівня мешканців села, роль суспільних фондів споживання. Проте автор зупинилася і на багатьох недоліках існування колгоспів⁴. У подальшому Є. П. Талан проаналізувала заходи партії, спрямовані на піднесення сільського господарства у 1958–1961 рр.⁵. Проблеми матеріального добробуту колгоспного селянства та зростанню його культурного рівня

присвятили своє дослідження Ф. М. Роботько та Є. І. Ліскул⁶. Учені стверджували, що зміцнення економіки колгоспів сприяло зростанню доходів і підвищенню оплати праці і зауважували на необхідності ширшого застосування принципу матеріальної зацікавленості. Питання введення прогресивних форм оплати праці в колгоспах України в роки семирічки, господарського розрахунку у 1957–1958 рр. та гарантованої оплати праці з 1966 р. проаналізував Л. Ю. Беренштейн⁷.

Критично узагальнив досвід колгоспного будівництва в Україні В. Г. Венжер⁸. Автор проаналізував основні форми сільськогосподарського виробництва — колгоспи і радгоспи, його підсобні форми — суспільні сільськогосподарські підприємства й особисті підсобні господарства, які у свою чергу поділив на особисті підсобні господарства колгоспників та робітників і службовців. Автор зупинився на некооперованих селянських господарствах, які в незначній кількості, але існували в СРСР. У монографії наведені приклади загального навантаження колгоспників в умовах радянської системи господарювання і порівняння із робітниками радгоспів. Придільена увага умовам праці на селі, прямим витратам на виробництво основних продуктів сільського господарства, певна увага надається характеристиці особистих підсобних господарств колгоспників і працівників радгоспів. Автор дійшов висновку, що недостатній рівень розвитку громадського господарства породжував низький рівень життя колгоспників і приводив до зростання інтересу до особистого підсобного господарства. Це у свою чергу викликало значні труднощі в питанні залучення селян до роботи в колгоспах. На думку дослідника, особисті господарства колгоспників були додатковим засобом прибутків колгоспників, оскільки оплата праці в колгоспах цілком залежала від умов розвитку громадського господарства колгоспів і від результатів виробничої діяльності, а в різних артілях цей рівень відрізнявся. Отже, автор доводив значимість особистих господарств в житті колгоспників і звертав увагу на необхідність контролю щодо розмірів наділів з метою залучення колгоспників до сільськогосподарського виробництва в колгоспах. Робота має теоретичний характер і розкриває специфіку життя селян в умовах колгоспно-радгоспної системи, однак

автор не зупиняється на порівнянні прибутків в селянську родину від колгоспу і домогосподарства, що має виключне значення при дослідженні результативності економічної діяльності і рівня матеріального споживання селян в повсякденному житті.

Серед авторів, які присвятили свої дослідження українському селу, слід назвати П. П. Панченка. У його роботах на широкому документальному і фактичному матеріалі аналізуються актуальні проблеми сільського господарства України, висвітлюється творчий характер мешканців села у здійсненні державних завдань, роль соціалістичного змагання тощо. Значне місце відводиться питанням соціального розвитку села, зростанню добробуту. Одночасно показана роль партійних комітетів та первинних партійних організацій у здійсненні комплексу аграрних заходів⁹. Окрема увага надається характеристиці суспільно-політичного життя українського села в добу соціалізму¹⁰. Заслугує на увагу праця П. П. Панченка і В. С. Чишко, присвячена аналізу досягнень і прорахунків на шляху науково-технічного прогресу¹¹. У монографії проаналізовано проблему забезпеченості сільського господарства кадрами спеціалістів, кількісні і якісні зміни в складі керівників, показана роль спеціалістів у впровадженні в аграрне виробництво нових індустріальних методів і прогресивних технологій. Велику увагу автор приділив аналізу суспільно-політичного життя. Окрема робота П. П. Панченка і А. П. Євтушенко присвячена характеристиці радгоспів УРСР¹². Зазначимо, що дослідження П. П. Панченка мають фундаментальний характер і висвітлюють різноманітні аспекти життя на селі. При всій винятковості і значимості для вивчення становища українського села у 1950–1960-х рр. слід враховувати, що роботи автора, які вийшли до 1990-х рр., мають ідеологічно запрогнозований характер, тобто в них зроблено акцент на позитивних моментах колгоспно-радгоспного будівництва.

Проблемі ставлення українського селянина до праці присвячена монографія Є. Т. Євсєєва¹³. У ній основна увага приділена аналізу факторів, які спричинили негативне ставлення мешканців сіл до праці. Використовуючи широкий фактичний матеріал, автор зробив спробу з'ясувати причини кризового становища аграрного сектору.

Протягом значного періоду в історичній науці велике значення надавалося висвітленню провідної ролі комуністичної партії в розвитку держави і в тому разі села. Робіт означеної тематики існує безліч. В них подається позитивна оцінка керуючої партії у вирішенні життєво важливих питань. В роботах В. А. Колесниченка, М. Я. Чернявського, І. П. Пророченка наголошувалося на поступовому зростанні матеріального і побутового добробуту селян і провідній ролі КППС¹⁴. Проблемі поліпшення умов життя трудящих у роки четвертої п'ятирічки своє дослідження присвятив Л. Д. Вітрук¹⁵. Такі, як Б. Ф. Білецький, Є. Я. Безпалко, М. Т. Бортнійчук, Є. І. Ліскун, О. М. Шуман, О. Ф. Воронкін, В. Ф. Литвиненко та інші у своїх працях висвітлювали роль партійних організацій і масово-політичної роботи на селі. На думку Б. Ф. Білецького, провідна роль Комуністичної партії у проведенні колективізації дозволила в найкоротший термін електрифікувати село¹⁶. Введення нових радянських свят у життя селян і роль в цьому процесі партійних організацій позитивно оцінював Є. Я. Безпалко¹⁷. Велику увагу боротьбі за «ліквідацію релігійних пережитків» на селі приділяли автори М. Т. Бортнійчук, Є. І. Ліскун¹⁸. Учені охарактеризували основні форми антирелігійної роботи на селі: цикл атеїстичних лекцій, вечорів, конференцій, зборів громадськості, лекторіїв для віруючих, вечорів запитань і відповідей на атеїстичну тематику. Питання атеїстичної пропаганди і роль в цьому процесі партійних організацій України досліджував свого часу О. М. Шуман¹⁹. Автор зупинився на формах атеїстичної роботи, а також охарактеризував розповсюджені за його думкою «релігійні пережитки» — обрядово-побутову релігійність селян. Вчений наголошував на необхідності заміни релігійних свят новими радянськими святами. В роботах О. Ф. Воронкіна, В. Ф. Литвиненка робився наголос на необхідності атеїстичного виховання молоді²⁰. Загалом роботи означеної тематики мають заідеологізований характер, однак в процесі дослідження повсякденного життя селян мають безперечне значення. Аналізуючи антирелігійну пропаганду і введення нових свят, вчені одночасно торкаються проблеми релігійності в побуті і в святковій буденності селян.

У працях радянського періоду велика увага приділена зміцненню союзу робочого класу і селян та ролі соціалістичного змагання як вагомого чинника результативної праці подальшого розвитку економіки села. Соцзмаганням надавалося велике значення, особливо в справі виховного впливу на селянство. Такі автори, як Л. Ю. Беренштейн, С. М. Зверев, П. Ю. Котлов, П. Костик, М. О. Лисенко приділили увагу аналізу організаторської та ідейно-виховної роботи комуністів серед колгоспників та працівників радгоспів²¹. Вивченню процесу розвитку й зміцнення союзу робітників і селян в умовах комуністичного будівництва присвячена монографія Б. П. Ковалевського²². Автор приділив увагу питанням допомоги трудящих міст в процесі завершення електрифікації сільського господарства, вдосконаленню економічних відносин між державою і колгоспами, покращенню керівництва колгоспами й укріплення їх кадрами, піднесенню трудової активності селян. У монографії розглянуто зміни матеріального становища селян, наближення професійної та загальноосвітньої підготовки робітників і колгоспників, піднесення культури колгоспного села тощо. Отже, роботи означеної тематики мають безперечну цінність для вивчення буденного життя українських селян, оскільки допомагають розкрити основні моменти суспільно-політичного життя. Однак, їм притаманні заангажованість та необ'єктивна оцінка участі колгоспників у соцзмаганнях і надмірне перебільшення позитивних моментів у процесі наближення селян до робітників.

При дослідженні проблеми повсякденного життя українських селян велике значення має характеристика природно-кліматичних та географічних умов. Адже сільський спосіб життя напряму пов'язаний з цими факторами. Від них залежала трудомісткість господарських робіт та результати праці селян. Цій проблемі присвятили свої дослідження такі автори, як І. Є. Бучинський, В. О. Волеваха, В. І. Ромушкевич, К. Т. Логвінов, В. Н. Бабиченко, М. Ю. Кулаковська, К. С. Розова М. Н. Копачевська та інші. У них подана характеристика природних зон України і небезпечних природних явищ, які сталися у 1950–1960-х рр. в Україні. Автори проаналізували позитивні і негативні відмінності Полісся, Лісостепу, Степу та гірських територій Карпат та

Криму²³. Дали детальний аналіз посух, суховіїв, пилових бур та наслідкам їх впливу на сільське господарство²⁴. Монографія І. О. Бучинського присвячена посухам та боротьбі з ними²⁵. Найбільш небезпечними, посушливими зонами автор вважає Південну і Приморську зони, де посухи траплялися кожні два роки. Характеристика суховійних періодів на Україні подана в роботі В. О. Волевахи, В. І. Ромушкевича²⁶. Заслуговує на увагу дослідження К. Т. Логвінова, В. Н. Бабиченко, М. Ю. Кулаковської щодо атмосферних явищ на Україні (посухи, значні опади, град, гроза, сильний вітер, ожеледь, туман, заморозок та інші)²⁷. Автори виокремили найбільш морозонебезпечні зони України. Вчена К. С. Розова звернула увагу на вивчення бездошових періодів на Україні, їх тривалість і повторюваність, річний хід посушливих днів тощо²⁸. Дослідження М. Н. Копачевської присвячено характеристиці пізніх весняних і ранніх осінніх заморозків на Україні²⁹. Характеристика явищ, які визначають клімат України подана в роботі під редакцією Г. Ф. Приходько³⁰. У радянський період вийшли роботи присвячені характеристиці клімату і небезпечних гідрометеорологічних явищ Криму³¹. Характеристика водних ресурсів України наведена в книзі Б. А. Пишкін³². У дослідженні проблеми кліматичних та гідрометеорологічних умов України значне місце відводиться боротьбі з небезпечними явищами та зменшенню їх впливу на сільське господарство України. Це в основному роботи, в яких проаналізовано державну політику створення лісових смуг, штучних водоймищ, будівництва каналів тощо³³. Отже, роботи вищезначеної тематики мають безперечну цінність при вивченні практики життя українських селян, оскільки дають можливість повноцінного розуміння умов життя і праці українських селян, також розкривають державну політику в галузі вдосконалення агротехніки, що само собою впливало на зрушення в сільському середовищі і в житті селян.

Наступна проблема, яка знайшла належне місце в роботах радянської доби, — це висвітлення суспільного та сімейного побуту, святкової обрядовості сільського населення. У монографії В. А. Маланчук розглянуто зміну в інтер'єрі українського народного житла³⁴. У роботах авторки подана характеристика зародження і формування нових рис у громадському і сімейному

побуті, культурі, виникнення нових свят, обрядів та звичаїв з використанням найкращих народних традицій³⁵. Основні проблеми вивчення громадського і сімейного побуту колгоспного селянства висвітлено в працях О. М. Кравець, О. Ф. Кувеньової³⁶. Тут значна увага приділена соціологічному аналізу радянської сім'ї, її структури, взаємовідносинам між її членами в умовах колективної праці й організації громадського побутового обслуговування, становищу жінки і вихованню молодшого покоління. Чимале місце відведено кращим сімейно-побутовим традиціям, звичаям і обрядам, їх використанню для утворення радянської святковості, боротьбі з «релігійними пережитками» і становленню морально-етичних якостей і духовної культури. Отже, значна увага приділена актуальним на той час питанням про нездорові явища в родині та їх подоланню. Означена тематика знайшла втілення в роботах таких авторів, як В. Васьків, Д. Фіголь, Л. Суха, Р. Король, Б. Василевич, М. Кубик, В. Михайлюк, В. Хижняк, С. Макарчук, Н. Здоровега³⁷. У 1983 р. побачила світ колективна праця, присвячена становленню й утвердженню радянських свят і обрядовості на Україні. В дослідженні знайшли місце висвітлення свят, які відзначало колгоспне село у 1950–1960-х рр.³⁸

Велика увага в радянську добу була приділена аналізу релігійної компоненти в житті українського народу і насамперед селянства як найбільш консервативної верстви населення. Це дослідження А. М. Колодного, В. К. Танчер, П. І. Косухи, В. Ю. Келембетової³⁹. Автори розглядали характер і причини живучості релігійності, прояви релігійності серед молоді. Аналізуючи роботи вчених в радянський час, звернемо увагу, що літературі того періоду притаманні декілька рис, викликаних загальнодержавними ідеологічними установками. По-перше, безперечно позитивно характеризуються заходи уряду щодо нової радянської побутово-святкової буденності селян. По-друге, найбільший акцент зроблено на висвітленні свят, які поступово впроваджувалися в життя села. По-третє, релігійна свідомість українських селян зазнавала постійної критики з боку марксистсько-ленінської ідеології, що не дозволяло повноцінно й об'єктивно вивчити вплив народних традицій і релігійних свят

у житті селянина. Тобто названі праці дозволяють простежити певну трансформацію сільського способу життя, яка відбувалася в період хрущовської відлиги. Загалом праці, в яких висвітлено побут та свята українського селянства, викликають значний інтерес і мають безперечну цінність при дослідженні проблеми буденного життя селян.

Окрема увага надавалася дослідженню проблеми ведення особистого підсобного господарства. Так, С. П. Брітченко, проаналізувавши політику радянського уряду зробив висновок, що в добу М. Хрущова були допущені помилки і прорахунки щодо ОПГ⁴⁰.

Проблема українського народного житла привернула увагу таких авторів, як Г. Ф. Недашківська, М. З. Козакевич, Ю. Ф. Хохол, Л. Ю. Хохол, В. П. Самойлович, І. Р. Могутич, Ю. Г. Гошко, П. М. Федака та інші⁴¹. У них висвітлено шляхи формування сіл України під впливом соціально-економічних перетворень у радянський період, розглянуто архітектуру сіл, функціонально-планувальну та об'ємно-просторову структуру поселень, розвиток архітектури житлових, громадських і виробничих приміщень. Питання конструктивного рішення народного житла і використання місцевих будівельних матеріалів, принципи планування присадибної ділянки, прийоми декоративно-художнього оздоблення осель було розглянуто в роботі «Народна творчість в архітектурі сільського житла». Автори наводили приклади трансформації господарського двору колгоспника і його житлового будинку в залежності від нового способу життя на селі — роботи в громадському господарстві. Заслуговує на увагу матеріал щодо звичаїв та вірувань українських селян, пов'язаних із спорудженням житлових та господарчих будівель. Інтерес викликає робота, присвячена добору та застосуванню проекту жилого будинку в конкретних умовах сільського будівництва України. У дослідженні розглянуто прогресивні типи сільського житла, прийоми його організації та способи впровадження окремих приміщень⁴². Проблемам сільського будівництва був присвячений журнал «Сільське будівництво», який публікувався з 1950 р. Автори Г. Буслович, Л. Віленць, В. Чаплицький, П. Колодієв, М. Вільконський, М. Омельченко, О. Лисенко, М. Лисечко, І. Грубич проаналізували низку проблем, пов'язаних з будівництвом житла

для переселенців, опалювальних печей в хатах колгоспників-переселенців Півдня України⁴³. Характеристика селянських хат західних областей України подана І. Шапіро⁴⁴. Окремі аспекти будівництва житлових будинків на Закарпатті представлено в статтях М. Козлова, С. Косенко, В. Школяренко⁴⁵. Особливості будівництва селянських хат Криму розглянув Н. Борисевич⁴⁶. Застосування комишу як поширеного, дешевого місцевого природного матеріалу при будівництві осель колгоспників в Одеській області проаналізували Д. Романов, В. Свидерський, П. Дроздов, В. Чаплицький, Б. Гончаренко та інших⁴⁷. Приклади допомоги колгоспу при будівництві житлових будинків колгоспників подає М. Любота, Ф. Штанько⁴⁸. Слід зазначити, що роботи радянської доби перш за все розглядали соціалістичні перетворення українського села, нові елементи в будівництві колгоспних сіл, селянських хат, увага також приділена використанню традиційних рис народної культури в інтер'єрі і прикрашанні хат. Означена тематика дозволяє простежити поступову трансформацію, яка охопила радянське село. Однак комплексне дослідження житлово-побутових умов у повсякденному житті селян, аналіз родинного бюджету і можливостей сільської родини вдосконалювати свій побут, тим більше з урахуванням різних прибутків сільських родин, в цих роботах не подано.

Наступна проблема, яка знайшла висвітлення в роботах вчених радянського часу, — проблема шлюбу і родини. Взаємопов'язаними елементами формування і життєдіяльності родини, у результаті чого створюється структура населення, Л. В. Чуйко вважає шлюби та розлучення. Саме їх аналізу присвячена монографія авторки⁴⁹. У ній приділена увага аналізу шлюбів та розлучень у містах і сільській місцевості. Основними причинами збільшення розлучень Л. В. Чуйко визначає структурно-функціональні зміни родини. Між тим автор вважає, що в сільській місцевості, особливо в Західній Україні, шлюби мали стабільний характер, що пов'язано з особистим підсобним господарством і відсутністю анонімності приватного життя. Вивченню родини, закономірностей її формування та розвитку присвятив своє дослідження А. Г. Волков⁵⁰. У роботі подана типологія сімей, їх склад, життєвий цикл, стабільність, кількість

дітей, виділення молодих родин. Автор характеризує функції родини. На основі обстеження думок жінок про очікування і ідеальну кількість дітей залежно від національного складу, рівня прибутків, освіти розглядає проблеми родини В. А. Білова⁵¹. У цілому роботи, у яких проаналізовано становище радянської родини, тим більше сільської, мають теоретико-соціологічний характер і надають дуже стисло інформацію про внутрішньо-сімейні відносини, виховання дітей та інші проблеми напряму, пов'язані з буденністю сільської родини.

До другої групи історіографії віднесено праці, які вийшли після здобуття Україною незалежності. Перш за все слід назвати узагальнюючі ґрунтовні роботи, присвячені характеристиці сільського господарства України в цілому. У 2006 р. вийшла колективна праця, у якій зроблена спроба з нових позицій подати результати багаторічних досліджень цілого загалу науковців⁵². В нарисах з історії українського селянства окремих розділ присвячено характеристиці українського села періоду реформ М. Хрущова. Автори В. М. Даниленко і І. М. Романюк звернули увагу на політику реформувань сільськогосподарського виробництва, зміни життєвого рівня селян, антирелігійну політику радянської влади. Таким чином, названа праця має виняткове значення для розуміння соціально-економічних та культурних основ в повсякденному житті українських селян у 1950–1960-х рр. Значний інтерес викликає робота В. К. Барана і В. М. Даниленка «Україна крізь віки». Використовуючи значний фактичний матеріал, автори відтворили основні тенденції розвитку українського села, проаналізували складний процес лібералізації суспільного та культурного життя України в хрущовський період⁵³. Серед цікавих досліджень, які вийшли протягом останнього часу, слід звернути увагу на роботи В. К. Барана. У них зроблена спроба комплексного аналізу історії України, еволюції радянської тоталітарної системи після смерті Сталіна. Автор аналізує соціально-політичні, соціально-економічні та національно-духовні процеси в країні. У своїх працях на основі маловідомих архівних документів автор показує спроби реформування економіки, аналізує процеси, які призвели до кризових явищ у соціально-економічному і культурному житті України, в тому числі й на селі⁵⁴.

При вивченні проблеми повсякденного життя українських селян заслуговують на увагу роботи С. В. Кульчицького, у яких проаналізовано спроби реформування економіки за часів М. Хрущова⁵⁵. Дослідження Ю. І. Шаповала допомагають зрозуміти вплив державної політики на буденне життя населення України⁵⁶. Проблеми культурного життя України в повоєнний період проаналізував В. І. Юрчук⁵⁷. Переосмислення участі колгоспного та радгоспного селянства у соціалістичному виробництві характерно для праць П. П. Панченко, що вийшли на рубежі 1990-х рр.⁵⁸.

Питання соціального-побутового життя населення України у 1945–2000 рр. порушено в роботі Л. В. Ковпака⁵⁹. Автор торкнувся змін в соціально-побутовому становищі селян 1950–1960-х рр. У роботі приділена увага соціальним реформам М. Хрущова, здійсненню грошової реформи 1961 р. Зазначимо, що корисним для розуміння проблем матеріального становища селян є аналіз політики уряду щодо впорядкування та нормування праці та заробітної плати, підвищення оплати праці робітникам і службовцям, введення щомісячного авансування колгоспників, гарантованої оплати трудодня, створення перехідного фонду тощо. Автор стверджує, що соціальне забезпечення знаходилося виключно в межах колгоспів і залежало від їх економічного становища.

Останнім часом з'явилися дослідження, в яких проаналізовано етно-національні та соціальні зміни на селі. Фактично першим висвітлив соціально-демографічні проблеми українського села, професійно-кваліфікаційний та освітнянський рівень сільських мешканців, їх національний склад у 1959–1989 рр. С. М. Тимченко⁶⁰. Він розкрив головні напрямки розвитку організаційних структур аграрного виробництва, руйнацію існуючої поселенської мережі. Корисними в розумінні щоденного буття українських селян є матеріали щодо безпрофесійних категорій працюючих та осіб, зайнятих в особистому підсобному господарстві. Автор проаналізував політику держави та її наслідки стосовно створення штучних водоймищ та будівництва гідроелектростанцій, що супроводжувалося масовим цілеспрямованим переселенням селян. Підсумовуючи, автор стверджує, що протягом дослі-

джуваного періоду, існуюча система відносин в аграрному секторі страждала принциповими недоліками, що призвело до кризи в демографічній, етнічній, соціально-культурній, організаційній та поселенській структурі українського села.

Певне значення для дослідження українського села мають роботи Г. Г. Кривчика, присвячені соціальному розвитку українського села у 1960 — 1980-х рр.⁶¹. У них розкриваються соціальні аспекти сільськогосподарського виробництва, протиріччя соціально-політичного життя, проблеми і деформації у соціально-культурному будівництві в умовах панування комуністичної номенклатури.

Проблема релігії і церкви в житті населення України була порушена такими авторами, як І. П. Меркатун, М. Гайковський, В. Є. Єленський, О. Є. Лисенко, П. М. Бондарчук та інші. Негативно оцінює політику партії і діяльність радянського уряду, засуджуючи закриття і руйнування церковних споруд, І. П. Меркатун⁶². Окремі форми релігійного життя українського селянства і його ставлення до церковної політики в добу М. Хрущова досліджував М. Гайковський⁶³. Грубе порушення прав віруючих засуджує у своїх роботах В. Є. Єленський⁶⁴. Стосунки між владою і церквою у роки хрущовської «відлиги» дослідив О. Є. Лисенко⁶⁵. Автор зауважив на подвійних моральних стандартах, які яскраво демонстрували владні структури. Особливості інтерпретації догматично-канонічних норм на рівні буденної релігійної свідомості віруючих в Україні у 1940–1980-х рр. проаналізував П. М. Бондарчук⁶⁶.

Комплексне дослідження становища українського села у 1920–1990-х рр. провів І. В. Рибак⁶⁷. У монографії проаналізовано розвиток соціально-побутової структури українського села радянської доби: житло, сільські населені пункти, культурно-побутові осередки, транспорт, зв'язок, охорону здоров'я, торгівельне і побутове обслуговування, функціонування закладів освіти та культури, в тому числі фізичної. Історія аграрних відносин України у XX — на початку XXI ст. висвітлена в книзі О. М. Завальнюка та І. В. Рибак⁶⁸. У роботі з нових позицій проаналізовано «новий аграрний курс Микити Хрущова», досягнення та прорахунки індустріалізації сільського господарства,

ставлення держави до особистих підсобних господарств, подана оцінка спробам подолання відмінностей між містом і селом, ліквідації малих сільських поселень, поділу сіл на «перспективні» і «неперспективні». Окрему увагу приділили проблемі матеріального становища селян. У цих роботах узагальнено, що невдала політика радянського уряду відносно ліквідації відмінностей між містом і селом в тому числі у соціальній сфері призвела до міграції сільських мешканців у міста, що призвело до спустошення та обезлюднення українського села.

Політика ліквідації «безперспективних» сіл, існування паспортової системи, зміни в організації сільського господарства, становище культурно-освітньої сфери на селі, питання релігії та церкви привернули увагу І. М. Романюка⁶⁹. У своїй монографії автор висловив думку, що доба М. Хрущова для українського села дуже складний, наповнений неймовірно тяжкою працею, багатьма втратами і надією на краще життя період. У роботі ретельно проаналізовано політику позаекономічного тиску на українське село. У цілому монографія І. М. Романюка дає об'єктивну характеристику державної політики щодо колгоспно-радгоспної системи, змін в організації сільського господарства, що проявилось у вигляді укрупнення колгоспів, втілення ідеї агроміст та поділу сіл на «перспективні» і «неперспективні». Автор проаналізував становище шкільної освіти на селі, розглянув процес її реформування. У роботі приділена увага ролі клубів, бібліотек та медичного обслуговування в житті українського села. Отже, названа монографія має комплексний характер. На основі використання широкої історіографічної бази та залучення різноманітних джерел автор відтворив політику реформування українського села 1950–1960-х рр., проаналізував процес радянської сільського способу життя. У роботі основна увага приділена аналізу макрорівневих основ існування села.

Таким чином, історіографічна база вивчення повсякденного життя українських селян у 1950–1960-х рр. досить велика і включає праці як комплексного характеру, так і вузько проблемні роботи. Дослідження обох груп історіографії, які виділив автор, характеризуються висвітленням історії українського села через макрорівень, тобто державну політику у всіх її проявах. Від-

мінною рисою наукової літератури радянської доби є позитивне ставлення авторів до реформаційних процесів у суспільстві, які проводилися під проводом Комуністичної партії. У незалежній Україні, науковці, як правило, критикують заходи радянського уряду, наводячи численні приклади неправильного курсу. Між тим, у процесі дослідження мікрорівня, тобто звичайного життя рядового селянина, величезне значення мають роботи як радянської доби, так і доби незалежності України, оскільки так чи інакше в них поданий ретельний аналіз макрорівневих процесів в українському суспільстві без чого вивчення повсякденного життя українських селян 1950–1960-х рр. буде неповним і не дасть можливості його глибокого осмислення. З іншого боку, названі роботи не ставили за мету висвітлення структур повсякденного життя. Так, не знайшла місця проблема трудової діяльності українського селянина, умови праці в колгоспах, особистих підсобних господарствах, загально витрачений робочий час і безумовно дуже важливе питання — формування родинного бюджету та його відповідність матеріальному, духовному споживанню родини та можливостям покращення соціально-побутових умов. Дуже цікавою для дослідника є проблема морально-психологічної ситуації на селі, що було тісно пов'язано з буденним існуванням сільської спільноти. Отже, сьогодні постала потреба розглянути історію українського селянства в означений період, поставивши в центрі уваги звичайного селянина іншими словами в контексті історії повсякденності.

¹ Історія народного господарства УРСР. У 3-х т., 4 книгах. Т. 3. — К.: Наукова думка, 1987; Історія Української РСР. У 8-ми т. — 10 книгах. Т. 8. — К.: Наукова думка, 1979; Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР. — К.: Наукова думка, 1987; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. У 2-х т. — Т. 2. — К.: Вид-во Київського університету, 1968; Развитие аграрной экономики УССР. — К.: Урожай, 1987.

² Історія міст і сіл Української РСР. — К.: УРЕ, 1970. — 992 с.

³ Історія селянства Української РСР. — П. — К., 1967.

⁴ *Талан Є. П.* Колгоспи Української РСР в період завершального будівництва соціалізму (1951–1958 рр.) / Талан Є. П. — Київ : Наукова думка, 1966. — 160 с.

⁵ *Талан Є. П.* Заходи Комуністичної партії по дальшому розвитку сільського господарства України (1958–1961 рр.) / Талан Є. П. // Український історичний журнал. — 1961. — № 5. — С. 39–48.

⁶ *Роботько Ф. М., Ліскул Є. І.* Підвищення матеріального добробуту колгоспного селянства — важлива передумова зростання його культурного рівня (1959–1965 рр.) (На матеріалах Вінницької, Житомирської і Хмельницької областей) / Роботько Ф. М., Ліскул Є. І. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 53. — К., 1972. — С. 168.

⁷ *Беренштейн Л. Ю.* Партійне керівництво впровадженням прогресивних форм організації та оплати праці в колгоспах України (1959–1965 рр.) / Беренштейн Л. Ю. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 26. — К., 1968. — С. 82.

⁸ *Венжер В. Г.* Колхозный строй на современном этапе / Венжер В. Г. — М.: Экономика, 1965. — 304 с.

⁹ *Панченко П. П.* Развитие сельского хозяйства Украинской РСР 1959—1980 / Панченко П. П. — К. : «Наукова думка», 1980. — 288 с.; *Панченко П. П., Талан Є. П.* Світлий шлях колгоспного селянства / Панченко П. П., Талан Є. П. — К. : Вид-во політ літератури, 1980. — 111 с.

¹⁰ *Панченко П. П.* Развитие общественно-политической жизни современного села УССР 1960–1984 / Панченко П. П. — К. : Наук. думка, 1985. — 264 с.

¹¹ *Панченко П. П., Чишко В. С.* Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60–80-е годы) / Панченко П. П., Чишко В. С. — К. : Наукова думка, 1989. — 184 с.

¹² *Панченко П. П., Євтушенко А. П.* Радгоспи: шлях становлення і розквіту (1917–1980) (на матеріалах Української РСР) / Панченко П. П., Євтушенко А. П. — Київ : Вища школа, 1982. — 264 с.

¹³ *Евсеев Е. Т.* Проблемы отношения к труду на селе: уроки застойного периода на Украине / Евсеев Е. Т. — Харьков : «Основа» при Харьковском гос. ун-те, 1991. — 157 с.

¹⁴ *Колесниченко В. А.* О деятельности Коммунистической партии по укреплению экономики колхозного производства в условиях развитого социализма (1961–1970 гг.) / Колесниченко В. А. // Научные труды по истории КПСС. — Вып. 87. — К., 1977. — С. 36–43; *Колесниченко В. О.* Здійснення Компартією України ленінських принципів матеріальної

заінтересованості в колгоспному виробництві (1961–1970 рр.) / Колесниченко В. А. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 80. — К., 1976. — С. 93–99; Чернявський М. Я. Піклування Комуністичної партії про зближення життєвого рівня міського і сільського населення в період соціалізму / Чернявський М. Я. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 80. — К., 1976. — С. 133–140; Пророченко І. П. Економічна політика КПРС у сільському господарстві на сучасному етапі / Пророченко І. П. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 50. — К., 1972. — С. 13–20.

¹⁵ Вітрук Л. Д. Поліпшення побутових умов населення Української РСР (1946–1958 рр.) / Вітрук Л. Д. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1978. — Вип. 4. — С. 121 — 138.

¹⁶ Білецький Б. Ф. Діяльність Комуністичної партії по здійсненню міжколгоспного електроенергетичного будівництва у 1951–1958 рр. (На матеріалах Української РСР) / Білецький Б. Ф. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 25. — К., 1968. — С. 106; Білецький Б. Ф. З досвіду роботи парторганізацій промислових підприємств України по наданню допомоги селу в завершенні суцільної електрифікації (1959–1970 рр.) / Білецький Б. Ф. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 83. — К., 1976. — С. 16–21.

¹⁷ Безпалко Є. Я. Робота партійних організацій по подоланню пережитків капіталізму в свідомості колгоспників / Безпалко Є. Я. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 26. — К., 1968. — С. 96.

¹⁸ Бортнійчук М. Т., Ліскун Є. І. Масово-політична робота партійних організацій України серед колгоспного селянства (З досвіду партійних організацій Вінницької, Житомирської і Хмельницької областей, 1959–1965 рр.) / Бортнійчук М. Т., Ліскун Є. І. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 37. — К., 1970. — С. 155–159.

¹⁹ Шуман О. М. З досвіду діяльності партійних організацій України в справі атеїстичного виховання трудівників села (1961 — 1965 рр.) / Шуман О. М. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 38. — К., 1970. — С. 122–126.

²⁰ Воронкін О. Ф., Литвиненко В. Ф. Про діяльність парторганізацій України в справі атеїстичного виховання молоді (1959–1970 рр.) / Воронкін О. Ф., Литвиненко В. Ф. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 71. — К., 1975. — С. 73–78.

²¹ Беренштейн Л. Ю. В авангарді трудівників села (колгоспні і радгоспні партійні організації України між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС) / Беренштейн Л. Ю. — К., 1968; Зверев С. М. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951–1958) / Зверев С. М. — К., 1969; Котлов П. Ю. Діяльність Комуністичної партії України по удосконаленню суспільно-економічних відносин

колгоспного села (1951–1958 рр.) / Котлов П. Ю. — Харків, 1974; *Костик П.* У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939–1975) / Костик П. — Львів, 1980; *Лисенко М. О.* Роль Комуністичної партії України в підготовці керівних колгоспних кадрів (1930–1958 рр.) / Лисенко М. О. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 28. — К., 1969. — С. 107 — 115.

²² *Ковалевский Б. П.* Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма 1959–1970 гг. (на материалах Украинской ССР) / Ковалевский Б. П. — Киев : Наукова думка, 1972. — 324 с.

²³ *Бучинский И. Е.* Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем / Бучинский И. Е. — К. : Гос издат. сельхоз. литер. УССР, 1963 — 308 с.

²⁴ *Бучинский И. Е.* Засухи, суховеи, пыльные бури на Украине и борьба с ними / Бучинский И. Е. — Киев : Урожай, 1970. — 236 с.

²⁵ *Бучинський І. О.* Посуха та боротьба з нею / Бучинський І. О. — К.: Держвидавництво сільськогосподарської літератури Української РСР, 1959. — 66 с.

²⁶ *Волеваха В. О., Ромушкевич В. І.* Суховії на Україні / Волеваха В.О., Ромушкевич В. І. — К. : Вид-во Київського університету, 1972. — 140 с.

²⁷ Опасные явления погоды на Украине / К. Т. Логвинов, В. Н. Бабиченко, М. Ю. Кулаковская —Л.: Гидрометеиздат, 1972. — 237 с.

²⁸ Розова К. С. Бездошові періоди на Україні / Розова К. С. — К.: Вид-во Української Академії Сільськогосподарчих наук, 1961. — 70 с.

²⁹ *Копачевська М. Н.* Заморозки на Україні / Копачевська М. Н. — Київ: Укр. Акад.. сільськогоспод. наук, 1961. — 68 с.

³⁰ Климат Украины / Под ред. Г. Ф. Приходько. — Ленинград: Гидрометеорологич. издат., 1967. — 414 с.

³¹ Климат и опасные гидрометеорологические явления Крыма. — Ленинград : Гидрометиздат, 1982. — 318 с.

³² *Пишкін Б. А.* Водні ресурси України / Пишкін Б. А. — К. :Знання, 1966. — 46 с.

³³ *Логгінов Б. Й., Стройна С. О.* Створення лісових смуг на зрошуваних землях / Логгінов Б. Й., Стройна С. О. — К.:Урожай, 1976. — 128 с.; *Беляева Л.* Вода идет в Степь / Беляева Л. — Симферополь: Крымиздат, 1958. — 72 с.; Зрошення на Миколаївщині. — Одеса : Маяк, 1966. — 80 с.; *Перехрест С. М.* Орошение земель Юга Украины / Перехрест С. М. — К.:

Акад. наук УССР, 1962. — 276 с.; *Перехрест С. М.* Гидромелиорация в борьбе с засухой в Украинской ССР / *Перехрест С. М.* — Москва, 1958. — 20 с.; *Бабков И. И.* Южно-Украинский и Северно-Крымский каналы и их влияние на преобразование природы / *Бабков И. И.* — Ленинград, 1951. — 30 с.

³⁴ *Маланчук В. А.* Інтер'єр українського народного житла / *Маланчук В. А.* — К. : Знання, 1973. — 46 с.

³⁵ *Маланчук В. А.* Нове в культурі і побуті колгоспного селянства / *Маланчук В. А.* — К. : Наукова думка, 1970. — 189 с.

³⁶ *Кувеньова О. Ф.* Свята колгоспної України / *Кувеньова О. Ф.* — К.: Знання, 1963. — 40 с.; *Кравець Е. М., Кувенева А. Ф.* Основные проблемы изучения общественного и семейного быта колхозного крестьянства Украины / *Кравець Е. М., Кувенева А. Ф.* — М. : Наука, 1964. — 8 с.; *Кравець О. М.* Сімейний побут і звичаї українського народу / *Кравець О. М.* — К.: Наук. думка, 1966. — 199 с.; *Кувеньова О. Ф.* Громадський побут українського селянства / *Кувеньова О. Ф.* — К., 1966. — 136 с.

³⁷ Народні традиції сьогодні. — Львів : книжково-журнальне вид-во, 1963. — 176 с.; *Здоровега Н.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні / *Здоровега Н.* — К. : Наук. думка, 1974. — 160 с.

³⁸ Соціалістична обрядовість на Україні. Історичний досвід та сучасні проблеми. — К. : Наук. думка, 1983. — 214 с.

³⁹ *Колодний А. М.* Обрядово-побутова релігійність сучасного віруючого / *Колодний А. М.* // Питання атеїзму. — Вип. 4. — К.: Київський університет, 1969. — С. 92–104.; *Танчер В. К.* Про характер і причини існування релігійних пережитків серед колгоспного селянства / *Танчер В. К.* // Питання атеїзму. — Вип. 4. — К. : Київський університет, 1969. — С. 105–110.; *Косуха П. І.* Про характер і причини проявів релігійності серед молоді / *Косуха П. І.* // Питання атеїзму. — Вип. 4. — К.: Київський університет, 1969. — С. 111–121.; *Келембетова В. Ю.* Побут і релігійні пережитки (етнографічно-соціологічне дослідження) / *Келембетова В. Ю.* — К.: Наукова думка, 1974. — 191 с.; *Келембетова В. Ю.* Про релігійні пережитки в побуті та боротьбу з ними / *Келембетова В. Ю.* // Народна творчість та етнографія. — Кн. 4. — 1961. — С. 27 — 34.

⁴⁰ *Бритченко С. П.* Роль КПСС в укреплении социалистической законности при осуществлении членами колхозов права на ведение личного подсобного хозяйства / *Бритченко С. П.* // Научные труды по истории КПСС. — Вып. 126. — К., 1983. — С. 86–93.

⁴¹ *Хохол Ю. Ф.* Сельское жилище / *Хохол Ю. Ф.* — Киев: Будівельник, 1976. — 175 с.; *Самойлович В. П.* Жилий будинок колгоспника / *Самойлович В. П.* — К.: Держбулвидав УРСР, 1956. — 267 с.; *Самойлович В. П.*

Народна творчість в архітектурі сільського житла / Самойлович В. П. — К.: Держ. видав. літ, 1961 — 342 с.; *Недашківська Г. Ф.* Село Головецьк, Соколівського району, Львівської області (етнографічні замітки 1958 р.) / Недашківська Г. Ф. // *Матеріали з етнографії та мистецтвознавства.* — К.: Вид. АН УРСР, 1961. — Вип. VI. — С. 18–34.; *Козакевич М. З.* Селянська садиба на українському Поліссі / Козакевич М. З. // *Матеріали етнографії та мистецтвознавства.* — Київ: АН УРСР, 1959. — Вип. V. — С. 9–25.; *Козакевич М. З.* Типи поселень на українському Поліссі / Козакевич М. З. // *Матеріали етнографії та мистецтвознавства.* — Київ: АН УРСР, 1959. — Вип. IV. — С. 24–40; Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. — Київ : Наукова думка, 1987. — 272 с.

⁴² *Лапоног С. І.* Сільський жилий будинок. Практичні поради по будівництву та експлуатації / Лапоног С. І., Мойсеєнко З. В., Хохол Ю. Ф. — Київ: Будівельник, 1966. — 180 с.

⁴³ *Буслович Г.* Печі для жилих будинків колгоспників / Буслович Г. // *Сільське будівництво.* — 1953. — № 4. — С. 6–7; Віленц Л. На нові місця / Віленц Л. // *Сільське будівництво.* — 1953. — № 4. — С. 8–11; *Чаплицький В.* Будівництво на нових місцях / Чаплицький В. // *Сільське будівництво.* — 1953. — № 5. — С. 15; *Колодієв П., Вільконський М.* Використання плавневого лісу на будівництві в колгоспах / Колодієв П., Вільконський М. // *Сільське будівництво.* — 1953. — № 6. — С. 18; *Омельченко М.* На березі Каховського моря / Омельченко М. // *Сільське будівництво.* — 1955. — № 5. — С. 3–4; *Лисенко О.* Дніпродзержинська ГЕС будується / Лисенко О. // *Сільське будівництво.* — 1956. — № 7. — С. 7–8; *Лисечко М.* У новому селі Ленінському / Лисечко М. // *Сільське будівництво.* — 1954. — № 5. — С. 16–17; *Грубич І.* Своєчасно перенесемо села на нові місця / Грубич І. // *Сільське будівництво.* — 1958. — № 3. — С. 5–6;

⁴⁴ *Шапіро І.* Житлове будівництво в селах західних областей України / Шапіро І. // *Сільське будівництво.* — 1953. — № 5. — С. 13–15.

⁴⁵ *Козлов М.* Будівлі з саману в колгоспах Закарпаття / Козлов М. // *Сільське будівництво.* — 1956. — № 11. — С. 5–6; *Косенко С.* З досвіду спорудження житлових будинків у Закарпатській області / Косенко С. // *Сільське будівництво.* — 1958. — № 3. — С. 6–10; *Школярєнко В.* З саману — красиво і доботно / Школярєнко В. // *Сільське будівництво.* — 1958. — № 8. — С. 4–5.

⁴⁶ *Борисевич Н., Віленць Л.* Безлісе будівництво в колгоспах Криму / Борисевич Н., Віленць Л. // *Сільське будівництво.* — 1955. — № 7. — С. 5–6.

⁴⁷ *Романов Д.* Жилі будинки колгоспників з комишу / Романов Д. // *Сільське будівництво.* — 1956. — № 1. — С. 14; *Свидерський В.* Огорожі

з комишу / Свидерський В. // Сільське будівництво. — 1956. — № 7. — С. 15–16; Дроздов П. Комиш — цінний місцевий будівельний матеріал / Дроздов П. // Сільське будівництво. — 1955. — № 2. — С. 3–4; Чаплицький В. Виговлення і застосування комишитових плит / Чаплицький В. // Сільське будівництво. — 1955. — № 2. — С. 5–6; Гончаренко Б. Будинки з комишиту / Гончаренко Б. // Сільське будівництво. — 1957. — № 9. — С. 22.

⁴⁸ Любота М. Сільськогосподарська артіль допомагає колгоспникам у спорудженні жилих будинків / Любота М. // Сільське будівництво. — 1956. — № 6. — С. 8 — 9; Штанько Ф. Реконструкція колгоспних сіл / Штанько Ф. // Сільське будівництво. — 1956. — № 10. — С. 12.

⁴⁹ Чуйко Л. В. Браки и разводы / Чуйко Л. В. — М. : Статистика, 1975. — 176 с.

⁵⁰ Волков А. Г. Семья — объект демографии / Волков А. Г. — М. : Мысль, 1986. — 271 с.

⁵¹ Белова В. А. Число детей в семье / Белова В. А. — М. : Статистика, 1975. — 176 с.

⁵² Андрущук Олександр Володимирович, Баран Володимир Кіндратович, Веселова Олександра Михайлівна, Ганжа Оксана Іванівна, Герасимова Галина Петрівна. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / НАН України; Інститут історії України / Валерій Андрійович Смолій (відп. ред.) — К. : Наукова думка, 2006. — 652с. : іл. — Бібліогр.: с. 621–650. Т. 2 — 652с. : іл. — ISBN 966-00-0562-8.

⁵³ Баран Володимир Кіндратович, Даниленко Віктор Михайлович. Україна крізь віки: В 15 т. / НАН України; Інститут археології / В. А. Смолій (ред.) — К.: Альтернативи, 1998; Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) // Україна крізь віки. К. : Альтернативи, 1999.

⁵⁴ Баран Володимир. Україна 1950 — 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / Баран Володимир — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. — 448 с.; Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. / Баран В. К. — Львів : МП «Свобода», 1992. — 124 с.

⁵⁵ Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964 рр.) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 1998. — № 3. — С. 120–129.

⁵⁶ Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Шаповал Ю. І. — К. : Наук. Думка, 1993.

⁵⁷ Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло й тіні / Юрчук В. І. К. : Інститут історії України НАН України, 1995.

⁵⁸ *Панченко П. П.* Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) / Панченко П. П. Навч. Посібник для студ. вузів, вчителів та учнів серед шкіл / ІСДО. — К., 1995 — 230 с.

⁵⁹ *Ковпак Л. В.* Соціально-побутові умови життя в 2-й пол. ХХ ст. (1945–2000) / Ковпак Л. В. — К.: Інститут історії України НАН У, 2003 — 250 с.

⁶⁰ *Тимченко С. М.* Українське село: проблеми етносоціальних змін 1959–1989 / Тимченко С. М. — Запоріжжя: ЗДУ, 1995. — 195 с.

⁶¹ *Кривчик Г. Г.* Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.) / Кривчик Г. Г. — Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. — 192 с.

⁶² *Меркатун І. П.* Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні / Меркатун І. П. // Український історичний журнал. — 1991. — № 10. — С. 70–76.

⁶³ *Гайворонський М.* Атеїзм — підвалина доктрини марксизму і більшовицького тоталітаризму / Гайворонський М. // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка. Сотий рік. — Львів, 1994. — С. 174.

⁶⁴ *Єленський В. Є.* Сувора «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х — початку 60-х рр. / Єленський В. Є. // Людина і світ. — 1990. — № 6. — С. 21–25, № 7. — С. 24–28.

⁶⁵ *Лисенко О. Є.* Чи була «відлига» у стосунках між владою і церквою / Лисенко О. Є. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Вип. 10.: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В. М. Даниленко. — К., 2006. — С. 136–144.

⁶⁶ *Бондарчук Петро.* Особливості інтерпретації догматично-канонічних норм на рівні буденної релігійної свідомості віруючих в Україні (середина 1940 — середина 1980-х рр.) / Бондарчук Петро // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. — Вип. 11. — К., 2007. — С. 188–228

⁶⁷ *Рибак І. В.* Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.) / Рибак І. В. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. — 304 с.

⁶⁸ *Завальнюк О. М., Рибак І. В.* Новітня аграрна історія України / Завальнюк О. М., Рибак І. В. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. — 288 с.

⁶⁹ *Романюк І. М.* Українське село в 50-ті — першій половині 60-х рр. ХХ століття / І. М. Романюк. — Вінниця: Книга — Вега, 2005. — 256 с.